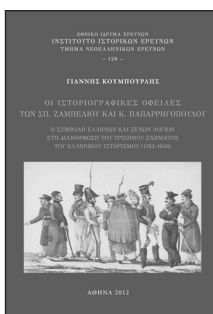

Βιβλιοκρισίες

ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Για το βιβλίο:

Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών-ΕΙΕ, Αθήνα 2012, 597 σ.

ΒΙΚΥ ΚΑΡΑΦΟΥΛΙΔΟΥ

Η Βίκυ Καραφουλίδου είναι ιστορικός.

Η ιστορία των ιδεών και –εντός της– η ειδικότερη εστίαση στην «ιστορία της ιστορίας» συνιστούν ιδιαίτερα απαιτητικά αντικείμενα της ιστοριογραφικής έρευνας και πρακτικής. Αντικείμενα απαιτητικά, εν πολλοίς λόγω της ίδιας της υφής τους, καθώς και για την πληρέστερη δυνατή κατανόηση των πνευματικών φαινομένων, θεωρουμένων στη συνολική συνοχή τους, απαιτείται να λαμβάνονται ταυτόχρονα υπόψη πλήθος κοινωνικών, πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτισμικών παραμέτρων που εκβάλλουν, με διαφορετική βαρύτητα και ποικίλες χρονικότητες ή πυκνότητες, στην εκάστοτε συνάφεια.

Με δεδομένη, λοιπόν, την εγγενή «δυσκολία» και τις μόνιμα «ανοιχτές» προκλήσεις τέτοιου είδους ζητήσεων, θα μπορούσε με ικανοποίηση να υποστηρίξει κανείς πως η σημαντική ανάπτυξη, αλλά και το αξιόλογο επίπεδο της σχετικής βιβλιογραφικής παραγωγής, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, εικονογραφεί την ικανοποιητική ωριμότητα, την οποία κατέκτησαν σταδιακά οι ιστορικές και φιλολογικές σπουδές στη χώρα: αφήνοντας εν τέλει πίσω τους ό,τι ακριβώς τις ταλάνιζε από τη στιγμή της ανάδυσής τους σε αυτόνομα επιστημονικά πεδία: την κενή ρητορεία, τον στόμφο, τη ροπή προς την «εθνική μυθολογία» και τον συλλογικό ναρκισσισμό, τη δυστοκία ή ακόμη και την άρνηση έναντι της κριτικής και συγκροτημένης θεώρησης των ιστορικών ερωτημάτων.

Ένα από τα αποτελέσματα της μακράς αυτής πορείας, συνάρτηση κυριότερα της ριζικής ανανέωσης των νεοελληνικών σπουδών (πρωτίστως με την εστιασμένη μελέτη του νεοελληνικού Διαφωτισμού) και της εισαγωγής των μαρξιστικών ιδεών στο προσκήνιο, υπήρξε η γενική αναθεώρηση του σχήματος της «τρισεχιλιετούς συνέχειας του ελληνικού έθνους». Η «συνέχεια» δεν γίνεται πλέον αποδεκτή με τους ουσιοκρατικούς όρους που την είχε προκρίσει η ακαδημαϊκή ιστορία του 19ου αιώνα, αλλά έχει μεταγραφεί με σαφήνεια στη σφαίρα της νεοελληνικής ιδεολογικής υποδομής και των συναφών μελετών που την αφορούν.¹ Ωστόσο, αν η δυναμική αυτή αναπόφευκτα εξέβαλε στη ρήξη των επαγγελματιών ιστορικών με το κοινό «εθνικό» αίσθημα, δηλαδή με τις χρόνια καλλιεργούμενες και διαιωνιζόμενες αυταπάτες, εν τούτοις η στόχευση δεν μπορεί προγραμματικά να βρίσκεται στην «εν κενώ» υπονόμηση της «εθνικής ιστοριογραφίας». Αλλά στην ανάκτηση της λανθάνουσας ή κεκαλυμμένης ιστορικής της διάστασης, προκειμένου να εγγραφεί στο ιστορικό, ελληνικό και δυτικό

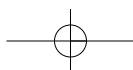
συνάμα πλαίσιο που την παρήγαγε και την τροφοδότησε.

Σε αυτά λοιπόν τα συμφραζόμενα, η ιδέα της αδιάλειπτης «συνέχειας» του «ελληνισμού» ανά τους αιώνες καθίσταται απότοκο και έκφραση του ιστορισμού, που κάνει τις πρώτες του δειλές εμφανίσεις στην ελληνική σκέψη του 19ου αιώνα κατά τη δεκαετία του 1840.² Ασφαλώς, η νέα αυτή αντίληψη για το παρελθόν προηγείται χρονικά στην Ευρώπη και σηματοδοτεί εκεί την ανάδειξη της ιστορικής γραφής σε αυτόνομο επαγγελματικό κλάδο, που θεραπεύεται στο πανεπιστήμιο. Και που, ενώ αξιώνει την επιστημονικότητα της μεθόδου και των πορισμάτων του, κυρίως με τη συστηματική κριτική μελέτη των πρωτογενών πηγών, ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται από τις ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας υπέρ της λογικής και των συμφερόντων των εθνικών κρατών.³

Στα καθ' ημάς πάλι, το έδαφος για την υποδοχή του νεοφερμένου –πρωτίστως εκ Γερμανίας– ιστορισμού το προετοίμασαν ο βαυαρικός νεοκλασικισμός, η ίδρυση του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου, καθώς και η σύσταση της Αρχαιολογικής Εταιρίας το 1837. Όχι όμως μόνο αυτά. Αλλά και η υποχώρηση του φιλελληνικού πνεύματος, ταυτόχρονα με την αμφισβήτηση από τον «μισέλληνα» Φαλμεράυερ της ευθύγραμμης καταγωγής των σύγχρονων ελλήνων από τους αρχαίους προγόνους τους.⁴

Τον μίτο σε αυτή την –αναμφίβολα γοητευτική– διαδρομή της «ιστορίας της ιστορίας» ξαναπαίρνει και συνεχίζει με τη δημοσίευση της καινούριας του εργασίας ο Γιάννης Κουμπουρλής. Τίτλος της: *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*. Πρόκειται για ένα μεστό, καλαίσθητο βιβλίο εξακοσίων περίπου σελίδων, προορισμένο μάλλον περισσότερο για το κοινό των ειδικών, αλλά εντούτοις γραμμένο με φροντισμένη, προσεκτική και σαφή γλώσσα, με διαύγεια επιχειρημάτων και καθαρή συλλογιστική, με λίγα λόγια χωρίς παγίδες και κακοτοπιές, γεγονός που το καθιστά προσίτο στον κάθε φιλόστορα αναγνώστη.

Έχουν προηγηθεί, στα γαλλικά, η διεξοδική *Formation de l'histoire nationale grecque*, στην οποία διερευνήθηκαν συστηματικά τα ιδεολογικά, εννοιολογικά και πολιτικά προκείμενα του «ιστοριονομικού» έργου του Σπυριδώνα Ζαμπέλιου, καθώς και η σημασία της φιλοσοφίας του για τη διαμόρφωση της εθνικής ιστοριογραφίας και του σχήματος της εθνικής

«συνέχειας».⁵ Ακόμη, σε μια σειρά δημοσιευμάτων, τον συγγραφέα έχουν ήδη απασχολήσει όψεις των ίδιων ή ανάλογων ιστοριογραφικών προβλημάτων, με την έμφαση σταθερά να αποδίδεται στη διαρκή διαπλοκή ιστορίας, ιδεολογίας και πολιτικής.⁶

Τώρα, στις *Ιστοριογραφικές οφειλές*, ο Κουμπουρλής καταθέτει τα ευρήματα της τελευταίας ερευνητικής του προσπάθειας, ενσωματώνοντας και προεκτείνοντας τα πορίσματα των προηγούμενων μελετών του, προς μια προσεκτικά εστιασμένη κατεύθυνση: εκείνη της καταγραφής και της αποτίμησης των ιστοριογραφικών επιδράσεων που δέχθηκαν οι δύο κατεξοχήν εκπρόσωποι της εθνικής ιστοριογραφικής σχολής, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, την εποχή που τους απασχολούσε το στοιχείο της οργανικής ένταξης των αρχαίων Μακεδόνων και του Βυζαντίου στο ενιαίο και τριμερές σώμα μιας «εθνικής ιστορίας».

Έτσι, το ειδικό αυτό πρόβλημα των πηγών, της διακειμενικής δηλαδή συνομιλίας που ανέπτυξαν με ευρωπαίους και έλληνες ομότεχνούς τους οι δύο ιστορικοί, παίρνει τη μορφή μιας υπό ανασύσταση γενεαλογίας, ή –όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται– μιας «ορισμένης αρχαιολογίας της συγγραφής της ιστορίας του ελληνικού έθνους από την εθνική ιστορική σχολή» (σ. 28). Ικνηλατώντας τις βιβλιογραφικές υποδείξεις και τις αναφορές που απαντούν στα κείμενά τους, ο συγγραφέας εγγράφει οργανικά τη συγγραφική παραγωγή τόσο του Ζαμπέλιου όσο και του Παπαρρηγόπουλου στη δυναμική του ευρωπαϊκού διαλόγου για τη διακριτή πολιτισμική θέση και ιστορία του «ελληνικού έθνους», επιβεβαιώνοντας –από έναν ακόμα δρόμο– τον κομβικό ρόλο που εξακολουθούσε να κρατά, και στον 19ο αιώνα, η δυτική σκέψη στις διαδικασίες ανάδυσης και κρυστάλλωσης της νεοελληνικής αυτοσυνειδησίας. Κάτι που ίσχυε ήδη από την εποχή της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, δηλαδή πολύ πριν τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και τη σύσταση ελληνικού κράτους.

Αν όμως σε αυτή την παρατεταμένη συνομιλία Ελλάδας-Ευρώπης το αρχικό διακύβευμα συνίστατο στην αναγνώριση της ύπαρξης του «ελληνικού έθνους» και του δικαιώματός του στην πολιτική αυτοδιάθεση, πάντοτε σε συνάρτηση με τις διεργασίες σύμπτυξης της ευρωπαϊκής, νεωτερικής και κοσμικής, ταυτότητας, μετά τη λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων και τη χάραξη των συνόρων του νέου εθνικού κράτους, οι προτεραιότητες και οι ανάγκες έχουν ριζικά μεταβληθεί. Η νέα «ρομαντική» ιστοριογραφία επιφορτίζεται το δύσκολο, πλην απολύτως επιτακτικό, έργο της επιπόνησης και της αναδρομικής προβολής πίσω στο χρόνο ενός και μόνο «έθνους» που πάντα υπήρχε ως τέτοιο, για να αφυπνισθεί εν καιρώ και να κινηθεί τελεολογικά προς την κρατική του συγκρότηση. Οι ιστοριογραφικές οφειλές επομένως έρχονται να απαντήσουν στο σύνθετο ερώτημα της δημιουργικής και εκλεκτικής χρήσης παλαιότερων και σύγχρονων, ελληνικών και ξένων, ιστοριογραφικών εργασιών, που οι πρωτεργάτες της εθνικής ιστοριογραφίας κλήθηκαν να αξιοποιήσουν με εφευρετικότητα, δισταγμούς και αμφιταλαντεύσεις, ώστε να οικοδομήσουν εκείνο το ιστοριογραφικό παράδειγμα, που ανταποκρινόταν αρτιότερα στις ανάγκες και τις επιταγές του ελληνικού εθνικισμού.

Η μέθοδος που ακολουθεί ο Κουμπουρλής στη διαπραγμάτευση του θεματός του είναι εύστοχη και ξεκάθαρη. Αρχικά, φροντίζει να σκιαγραφήσει σε αδρές γραμμές τον γενικότερο ερμηνευτικό καμβά που συνέχει τη δυτική ιστοριογραφική οπτική από τα τέλη του 18ου μέχρι περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα, καταγράφοντας την αργόσυρτη, αλλά απολύτως κρίσιμη μετάβαση από το ιστοριογραφικό πνεύμα του Διαφωτισμού στις προνομιακές υπογραμμίσεις και την «εθνική» λογική του ιστορισμού. Άλλωστε, στο σημείο ακριβώς αυτό είναι που διαφαίνεται και ο

–κατά μία έννοια– μετέωρος χαρακτήρας της φιλελεύθερης φιλελληνικής παραγωγής για την Επανάσταση, η οποία ήταν ασφαλώς παιδί των Φώτων, αλλά ταυτόχρονα και έκφραση εκείνης της μεταβατικής εποχής, όπου τα κελεύσματα του ρομαντισμού αποδεικνύονταν ολοένα και πιο γοητευτικά.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας ξεκινά μια μακρά περιήγηση, εξετάζοντας κατά χρονολογική σειρά τους συγγραφείς που μνημονεύονται από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο. Προς αυτήν την κατεύθυνση, η μέριμνά του είναι διπλή. Καταρχήν προέχει να προσδιοριστεί, κάθε φορά, το ιδεολογικοπολιτικό και ιστοριογραφικό στίγμα των πηγών τους, να γίνει δηλαδή η τοποθέτηση των αναφορών στα συμφραζόμενά τους, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ερμηνεία αυτών των κειμένων *per se*. Έπειτα, αναδεικνύονται τα ειδικότερα θέματα και μοτίβα που έμελλε να αξιοποιηθούν, να αμφισβητηθούν ή να ερμηνευτούν εκ νέου από τους δύο έλληνες ιστορικούς.

Ειδικότερα, το ενδιαφέρον ταξίδι της επιστροφής στα ίδια τα έργα, που χρησιμοποίησαν οι σκαπανείς της εθνικής μας αφήγησης, ξεκινά με μια εξαίρεση: την περίπτωση του Σουαζέλ-Γκουφιέ. Εξαίρεση, καθώς ο γάλλος περιηγητής δεν περιλαμβάνεται στη γενεαλογία ούτε του Ζαμπέλιου ούτε του Παπαρρηγόπουλου. Υπήρξε, όμως, η βασική πηγή στην οποία στηρίχθηκαν όλοι οι μεταγενέστεροι συγγραφείς που επικείμενα να πραγματοποιούν το ελληνικό ζήτημα. Όπως τονίζεται στο βιβλίο, είναι το *Γραφικό Ταξίδι* του εκείνου που, δημοσιευμένο το 1782, έθεσε το γεωπολιτικό στίγμα της ελληνικής υπόθεσης στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος. Όρισε δηλαδή το σκηνικό του διαλόγου, επιβεβαιώνοντας πως η μελέτη του παρελθόντος υπήρξε μια κατεξοχήν πολιτική υπόθεση, αδιαχώριστα συνδεδεμένη με το μέλλον ενός υπό διαμόρφωση εθνικού κράτους: «*Πράγματι, κανένας από τους ιστοριογράφους που ασχολήθηκαν στη συνέχεια με την ελληνική ιστορία δεν απέφυγε την ανάγκη να απαντήσει στο ερώτημα στο οποίο είχε προσπαθήσει να απαντήσει ο γάλλος λόγιος: τι μέλλει γενέσθαι με το Ανατολικό Ζήτημα. Ίσα-ίσα, η ανάγκη να απαντήσουν σε αυτό το ερώτημα ήταν συχνά το κίνητρο για να ασχοληθούν με την ελληνική ιστορία*» (σ. 131).

Κατόπιν, και με δεδομένη πλέον –ως σταθερό φόντο– τη βαρύνουσα σύζευξη ιστορίας και γεωπολιτικής, ο Κουμπουρλής προβαίνει στην ανάγνωση τριών γάλλων στοχαστών των χρόνων της ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για τον Μπορού ντε Ζαιν-Βενσάν, που προλογίζοντας την έκδοση της *Ιστορίας της Ελλάδας. Περιγραφή των Ιονίων Νήσων* (1823), συλλαμβάνει την ιδέα μια εθνικά συνεχούς ιστορίας ενός συγκεκριμένου τόπου. Τον Κλωντ Ντενί Ραφενέλ που με την *Ιστορία των Νεότερων Ελλήνων* (1825) υπογραμμίζει τη σημασία της μελέτης της βυζαντινής περιόδου, καθώς και για τον Αμπέλ Φρανσουά Βιλλαίν, που συζητά τη συνεισφορά των βυζαντινών λογίων στη δυτική Αναγέννηση, παράλληλα με τον ρόλο του ορθόδοξου κλήρου στην ανόρθωση του ελληνικού λαού. Σε τούτες, λοιπόν, τις συμβολές διαφαίνονται ακνά οι πρώτες ψηφίδες της αδιάσπαστης «εθνικής» ύπαρξης μέσα στον χρόνο: το πρόπλασμα της «συνέχειας», η πρώτη αναγνώριση των βυζαντινών χρόνων ως τμήμα της «ιστορίας του ελληνικού λαού», η συμβολή της εκκλησίας στη διασφάλιση και στη διαιώνιση της εθνικής συνοχής. Κυρίως όμως, όπως σημειώνει προσεκτικά ο Κουμπουρλής, οι τρεις αυτοί διαφορετικοί διανοητές μοιράζονται ένα κοινό σημείο επαφής: την πεποίθηση πως «*το θρησκευτικό Σχίσμα μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας είχε αλλάξει μια για πάντα τον ελληνικό λαό, όχι μονάχα συμβάλλοντας στην Πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 αλλά και εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο “εθνικής” συνειδητοποίησης στη βάση της σύγκρουσής του με τη “λατινική”*»

Δύση» (σ. 201). Ένα σημείο επαφής αυξημένης βέβαια σημασίας αφού, υπενθυμίζω εδώ, έγινε αποδεκτό –σε διάφορες παραλλαγές του– τόσο από συντηρητικούς ή φιλελεύθερους διανοούμενους (που εξαρχής ενέγραψαν το έργο τους εντός του θεωρητικού σχήματος της εθνικής σχολής) όσο και από επιφανείς εκφραστές της αριστερής ιστοριογραφίας, όπως, π.χ. ο Νίκος Σβορώνος σε κάποιες εργασίες του.⁷

Την επιμονή και τη διαιώνιση, ταυτόχρονα με την περαιτέρω εμπάθυνση, των ίδιων μοτίβων, εκείνων της θρησκευτικής σύγκρουσης Δύσης και Ανατολής ή του «ενωτικού δεσμού» που ύφανε ο Ορθόδοξος κλήρος στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, ανιχνεύει ο συγγραφέας και στη συλλογιστική του Τζέιμς Έμερσον, διαβάζοντας την *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας* (1830). Πέρα όμως από τον εντοπισμό των χαμένων ψηφιδών, θα πρέπει να σημειωθεί πως στις αναγνώσεις αυτές, ο Κουμπουρλής κατορθώνει να μας παρουσιάσει τους αναδυόμενους κοινούς τόπους όχι μονοσήμαντα και μηχανικά, αλλά εντάσσοντάς τους επιτυχώς στη δαιδαλώδη διακειμενικότητά τους, συνυπολογίζοντας κάθε φορά τις ιδεολογικές φορτίσεις των νοημάτων και των ιδεών. Για παράδειγμα, σημειώνεται πως ο προτεσταντισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός καθορίζουν τη δεξίωση που επιφύλαξε ο Έμερσον στο ερμηνευτικό σχήμα του Ρίζου Νερουλού, τον οποίο είχε διαβάσει. Ενώ, καθ' αυτόν τον τρόπο «διαθλασμένος» ο φαναριώτης λόγιος θα έφτανε να επηρεάσει τον γερμανό Τσινκάιζεν, σε μια πορεία που «οι νέες ιδέες για την ιστορία της Ελλάδας θα περνούσαν κατά τη δεκαετία του 1830 μέσα από πολλές διόδους και θα υφίσταντο πολλές διαμεσολαβήσεις πριν φτάσουν να αποτελέσουν το βασικό οπλοστάσιο των εκπροσώπων της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής» (σ. 316).

Παράλληλα, ο Κουμπουρλής αποδίδει στον Έμερσον την «παράδοση στο υπό θεμελίωση ελληνικό κράτος» του «πρώτου ιδρυτικού του μύθου», αναφερόμενος ακριβώς στην απόπειρά του να συγγράψει για πρώτη φορά μιας ευρείας κλίμακας «ιστορία της Ελλάδας». Απόπειρα μεγάλης συμβολικής σημασίας, παρά τις ανεπάρκειες και τα κενά της αφήγησής του (σ. 277-316). Εκείνη, όμως, που θεωρεί πραγματικά καταλυτική για τη θεμελίωση μιας ολοκληρωμένης «εθνικής ιστορίας», τόσο για τον Ζαμπέλιο όσο και για τον Παπαρρηγόπουλο, όπως εξάλλου και οι δύο το ομολογούσαν, ήταν η *Ιστορία της Ελλάδας* (1832) του Γιόχαν Βίλχελμ Τσινκάιζεν. Πράγματι, είναι με τον γερμανό ιστορικό που αφομοιώνονται σχεδόν πλήρως οι βασικές φιλοσοφικές και μεθοδολογικές αρχές του γερμανικού ιστορισμού στο εγχείρημα της συγγραφής της ιστορίας ενός έθνους. Το ιστορικό βλέμμα «εθnikοποιείται» στον βαθμό που το παρελθόν ορίζεται πλέον ως ένα αδιάσπαστο οργανικό όλον, του οποίου τα μέρη αντλούν το νόημα τους αποκλειστικά από τη θέση τους μέσα στο συνολικό αφήγημα. Τώρα, όπως μας υπενθυμίζει ο συγγραφέας, προτεραιότητα δίνεται στις έννοιες της «ενότητας» και των «καταβολών», όπου θεωρείται πλέον αδιανόητη κάθε απομόνωση της βυζαντινής περιόδου από την όλη «ελληνική ιστορία» (354-363).

Κοντά σε όλα αυτά, εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η αποτίμηση της συμβολής του Τζώρτζ Φίνλεϋ, στο οπλοστάσιο των ιδεών της εθνικής ιστορικής σχολής. Στην περίπτωση του σκωτσέζου ιστορικού, ο συγγραφέας διακρίνει προσεκτικά ανάμεσα στην πρώιμη και στην ώριμη παραγωγή του. Διαβλέποντας ως σημείο τομής τις αρχές της δεκαετίας του 1850, μας υποδεικνύει ορισμένες ιστορικοιστικές-γερμανικές πλευρές της σκέψης του, οι οποίες αργότερα –καθώς εντείνεται η στροφή της νεοελληνικής διανόησης προς ολοένα και συντηρητικότερες κατευθύνσεις– θα ατονήσουν, δίνοντας το προβάδισμα στην εμφατική έκφραση ενός γνήσιου αγγλικού φιλελευθερισμού, εντελώς απρόθυμου να

συμβιβαστεί με τον «βυζαντινισμό» και τα συνακόλουθα αυτοκρατορικά πολιτειακά του πρότυπα (σ. 463-467).

Επιμένοντας, λοιπόν, ο Κουμπουρλής σε δύο έργα του Φίνλεϋ, του 1836 και του 1844, τονίζει τη σημασία εκείνης της συλλογιστικής που επιθυμεί να ορίσει την ιστορία της Ελλάδας ως ιστορία των πολιτικών θεσμών του λαού της. Μας δείχνει πως για τον πρώιμο Φίνλεϋ οι αυτοδιοικητικές δομές του ελληνικού έθνους, κληρονομιά του αρχαίου κόσμου, που χρησιμοποιήθηκε τόσο από τον Μέγα Αλέξανδρο όσο και από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, είναι πρωτίστως εκείνες που συνέβαλαν στην οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τον Μεσαίωνα και διασφάλισαν την επιβίωση του ελληνικού στοιχείου κατά την οθωμανική κυριαρχία, προστατεύοντας τη γλώσσα και τη θρησκεία του. Η έμφαση που αποδίδεται στην αντοχή και στην πλαστικότητα των «εθνικών» πολιτικών θεσμών, στην ιδιαίτερη δηλαδή ικανότητα προσαρμογής του έθνους σε μεταβαλλόμενες συνθήκες, αποδείχθηκε ιδιαίτερα ελκυστική τόσο για τον Ζαμπέλιο όσο και για τον Παπαρρηγόπουλο. Μόνο που, όπως σχολιάζει ο συγγραφέας, πέρα από τη μερική σύμπτωση, περισσότερο αναγκαία ήταν και η διαφοροποίησή της εθνικής ιστορικής σχολής από τον φιλελεύθερο άγγλο στοχαστή: προκειμένου αυτή η «εγγενής» τάση για μεταβολή να εξισωθεί κατόπιν με την ιδέα των πολλαπλών εθνικών «προορισμών» και των «ιστορικών δικαίων», μέχρι τελικά να οδηγήσει στη νομιμοποίηση των αλυτρωτικών σχεδίων του έθνους (σ. 518). Δεν είναι επομένως απλώς οι δεξιώσεις και οι συνέχειες, αλλά και οι ρήξεις, οι επιλεκτικές θεωρήσεις, οι δημιουργικές συναρμογές. Άλλωστε, δύσκολα θα μπορούσε να είναι διαφορετικά σε ένα διαφιλονικούμενο παιχνίδι ανάγνωσης και γραφής, με εξαιρετικά ισχυρές τις επίδικες ιδεολογικές και πολιτικές του συνδηλώσεις.

Αφήνοντας όμως στην άκρη πλείστα άλλα σημεία, και κρίση και σημαντικά, όπως τον μύθο του φαναριώτικου κράτους εν κράτει που, στις ελληνικές συμβολές του Μ. Φ. Ζαλλώνη, του Ι. Ρίζου Νερουλού και του Ι. Φιλήμονα, τείνει να προσαρμοστεί στις επιταγές της εθνικής τελεολογίας, ή την ιδιόζουσα μορφή του σλαβόφιλου, πλην ρωσόφοβου Συμπιέν Ρομπέρ, θα σταθώ εδώ λίγο περισσότερο στην προσφορά του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου, όπως την αποτιμά ο Κουμπουρλής στον επίλογο του έργου του.

Στην πραγματικότητα, το θέμα δεν ήταν η απόδειξη της σύνδεσης των Ελλήνων με τους Βυζαντινούς, καθώς ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού και του Φιλελληνισμού, το αξίωμα της καταγωγής των νέων από τους αρχαίους Έλληνες συμπεριλάμβανε σιωπηλά ως δεδομένη τη βυζαντινή εποχή. Περισσότερο συνίστατο στην ανάγκη ιστοριογραφικής τεκμηρίωσης του αξιώματος και στην «επιστημονική» θεμελίωση του, παράλληλα με την ένταξή του στο corpus μιας συμπαγούς ερμηνευτικής του «εθνικού χρόνου». Από αυτή τη σκοπιά, ο ερασιμότης και η χρήση κάθε επιχειρήματος που εξυπηρετούσε τους δύο ιστοριογράφους ήταν λίγο-πολύ πράγμα αυτονόητο. Οι εθνικοί μύθοι, όμως, σπανίως περιορίζονται στο παρελθόν και στην «εθνικά» αρραγή διευθέτησή του. Το μεγάλο διακύβευμα προφανώς αφορούσε το μέλλον. Έτσι, η μέριμνα για την πολιτική, ιδεολογική και αξιολογική «αποκατάσταση» του απαξιωμένου, ως βάρβαρου και δεσποτικού, βυζαντινού θρόνου, όπως τον είχε προσλάβει ο πολιτικός στοχασμός των Φώτων, ενείχε μια εξαιρετικά επειγούσα γεωπολιτική διάσταση. Γιατί, η συλλογιστική των «ιστορικών δικαίων» μπορούσε να αποτελέσει το καλύτερο, ενδεχομένως μάλιστα το μόνο, διαβατήριο για την κατίσχυση του «ελληνισμού» στον διαφιλονικούμενο βαλκανικό χώρο του 19ου αιώνα. Ή αλλιώς, χρησιμοποιώντας τα λόγια του συγγραφέα: «αν τα πράγ-

ματα είχαν συμβεί έτσι [αν δεν επικυρωνόταν δηλαδή η ελληνικότητα του βυζαντινού κράτους], τότε το ελληνικό έθνος δεν μπορούσε να επικαλείται το παρελθόν της βυζαντινής μοναρχίας. Και αν δεν μπορούσε να επικαλείται το “γεγονός” ότι, στα βυζαντινά χρόνια, δι’ αυτής ακριβώς της μοναρχίας “εκυβέρνησε ως έθνος την Ανατολή”, τότε δεν ήταν δυνατόν να επικαλείται στο παρόν το ιστορικό του δικαίωμα να την “ξανακυβερνήσει” [...] Από πολιτικο-ιδεολογική άποψη [...] η συμβολή τους υπήρξε πολύ μεγαλύτερη, αφού κατόρθωσαν να παρουσιάσουν το σύνολο του ιστορικού παρελθόντος του ελληνικού έθνους όχι μονάχα ως κάτι για το οποίο το έθνος μπορούσε να υπερηφανεύεται αλλά και ως την ουσιαστικότερη εγγύηση του γεωπολιτικού του μέλλοντος» (σ. 532, 535).

Στις *Ιστοριογραφικές οφειλές*, η μελέτη των επιδράσεων του ελληνικού ιστορισμού, δηλαδή η διεξοδική καταγραφή και η συνθετική ερμηνεία των πηγών, στις οποίες στηρίχθηκαν ο Σπυρίδωνας Ζαμπέλιος και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στη διανοητική τους πορεία προς τη διαμόρφωση του σχήματος της «τρισχιλιετούς συνέχειας», συνδέει επιτυχώς τα νήματα της ελληνικής πρόσεγγισης, που χαρακτηρίζονται από μια λιγότερο ή περισσότερο οξυμένη αντιεθνικιστική προοπτική, ιστορικοποιούν τον λόγο περί ιστορίας, τον τοποθετούν στο πλαίσιο της εποχής που τον παρήγαγε. Συνήθως, όμως, δεν συνεχίζουν προς την άλλη δυνατή κατεύθυνση: την αντιπαραβολή και τη σύγκριση της (ιδεολογικής) ερμηνείας που επιχειρήσαν οι ιστορικοί του 19ου αιώνα με τα ίδια τα *realia*, π.χ. της βυζαντινής, της οθωμανικής και της νεότερης εποχής. Με λίγα λόγια, ορισμένες φορές δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε όχι το πώς και το γιατί, αλλά το «τι ακριβώς» –κάθε φορά στα επιμέρους ζητήματα– «επινόησαν» ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος, σε σχέση με ό,τι πράγματι υπήρξε, προφανώς υπό άλλους ιστορικούς, κοινωνικούς, ιδεολογικούς και πολιτισμικούς όρους.

Προκλήσεις, που απορρέουν από το βάθος και τη συνθετότητα των ιστορικών φαινομένων, είτε πρόκειται για τις καταστάσεις είτε για τις ανθρώπινες ιδιοσυγκρασίες. Η κοντινή και ακριβής εστίαση που μας προσφέρει ο Κουμπουρλής είναι ένα αναγκαίο προαπαιτούμενο για να συμπληρωθεί και να κατανοηθεί πληρέστερα η ιστορική πορεία τόσο των κοινωνιών όσο και των μεμονωμένων ατόμων. Επειδή, ας μην το ξεχνάμε, δίπλα στα δηλωμένα διαβάσματα και στις παραπομπές του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου, προϋποτίθενται και άλλα λιγότερο «εύγλωττα», «επαγγελματικά» ή «χρησιμοθηρικά» άλλες αναγνώσεις, μνήμες και ευαισθησίες που έχουν από καιρό αφομοιωθεί εσωτερικά και που αποσιωπούνται την ώρα της σύνθεσης και της συγγραφής.⁸ Και που ο μεταγενέστερος αναγνώστης έχει την ευκαιρία να τις ανασύρει και να τις δει κάπως καθαρότερα, μονάχα αν ακολουθήσει κατά πόδι τα έργα και τις ημέρες ενός στοχαστή πίσω, δηλαδή μέσα, στο πνεύμα της εποχής του. Έτσι, ο συγκεκρισμός και η συνάρθρωση ιστορίας και πολιτικής, η πιεστική αίσθηση μιας επείγουσας «εθνικής αναγκαιότητας», την οποία καλείται να θεραπεύσει η ρομαντική ιστοριογραφία, αποτυπώνεται σε μια δήλωση του Παπαρρηγόπουλου το 1888 και εικονογραφεί με τη μεγαλύτερη ίσως δύναμη το ψυχικό υπόστρωμα των αναφορών και των ερασιμίων του: «*Τα έθνη δεν μεγαλοουργούσι κυτάζοντα προς τα οπίσω, αλλά προς τα εμπρός, και κατά ταύτα, ρυθμίζοντα τον τε πολιτικόν και τον πνευματικόν αυτών βίον*».⁹

Ως προς το βάθος και το σύνθετο των ιστορικών συγκυριών πάλι, η εκκίνηση, για το τρίσημο σχήμα της «συνέχειας», πιθανότατα θα πρέπει να ανιχνευθεί αρκετά πίσω. Να συσχετισθεί, δηλαδή, με την απογοήτευση που προκάλεσαν τα «στενόχωρα» σύνορα του Βασιλείου, που εξαρχής είχαν θεωρηθεί «μικρά» και «προσωρινά». Ή αλλιώς, η γεωπολιτική διάσταση της ιστοριογραφικής παραγωγής πρέπει να ειπωθεί σε συνάρτηση με την οικονομική δυσπραγία του νέου κράτους, με τον οδυνηρό και διαρκή μετεωρισμό του ανάμεσα στα αδιέξοδα, τις πραγματικές δυνατότητες και τις φιλοδοξίες του. Σε μια εποχή, που η αίσθηση της προϊούσας αποξένωσης από τη Δύση και η ανάσχεση του

Διαφωτισμού, ευνοούσαν –ή ακόμη και μονοδρομούσαν– τέτοιες ιδεολογικές και θεωρητικές επεξεργασίες. Πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν –ενώπιον πάντοτε του ευρωπαϊκού βλέμματος– η εμφάνιση των γειτονικών εθνικισμών και το εθνολογικό έλλειμμα του «ελληνισμού» στην «καθ’ ημάς Ανατολή» χειροτέρευαν δραματικά την προοπτική του μέλλοντος.

Τέλος, παίρνοντας αφορμή από τις *Ιστοριογραφικές οφειλές* και τη γόνιμη συμβολή τους στο πεδίο της «ιστορίας της ιστορίας», θα μπορούσε να επιχειρήσει κανείς λίγες περαιτέρω σκέψεις, γενικότερου ωστόσο περιεχομένου. Η εγγραφή του σχήματος της «τρισχιλιετούς συνέχειας» στη σφαίρα της ιστοριογραφίας και της ιδεολογίας του 19ου αιώνα, πολλαπλασίασε τις μελέτες και τις εργασίες εκείνες, οι οποίες ανέλαβαν να καταδείξουν τα συμφραζόμενα, τον μηχανισμό και τις προϋποθέσεις της οικοδόμησής του «εθνικού» μας ιδεολογήματος. Αν όμως έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος για ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί «λόγος για τα πράγματα», όπως εξάλλου έχει εμπλουτισθεί ποικιλοτρόπως η έρευνα για τον ελληνικό εθνικισμό του 19ου αιώνα, εξακολουθούν να παραμένουν ορισμένα δύσβατα σημεία.

Οι κριτικές προσεγγίσεις, που χαρακτηρίζονται από μια λιγότερο ή περισσότερο οξυμένη αντιεθνικιστική προοπτική, ιστορικοποιούν τον λόγο περί ιστορίας, τον τοποθετούν στο πλαίσιο της εποχής που τον παρήγαγε. Συνήθως, όμως, δεν συνεχίζουν προς την άλλη δυνατή κατεύθυνση: την αντιπαραβολή και τη σύγκριση της (ιδεολογικής) ερμηνείας που επιχειρήσαν οι ιστορικοί του 19ου αιώνα με τα ίδια τα *realia*, π.χ. της βυζαντινής, της οθωμανικής και της νεότερης εποχής. Με λίγα λόγια, ορισμένες φορές δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε όχι το πώς και το γιατί, αλλά το «τι ακριβώς» –κάθε φορά στα επιμέρους ζητήματα– «επινόησαν» ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος, σε σχέση με ό,τι πράγματι υπήρξε, προφανώς υπό άλλους ιστορικούς, κοινωνικούς, ιδεολογικούς και πολιτισμικούς όρους.

Και τούτο μπορεί να συμβαίνει για διάφορους λόγους. Καταρχήν, οι νεότερες θεωρίες περί εθνικισμού, αποδίδοντας προνομιακά την έμφαση στην έννοια της κατασκευής, συχνά ευνοούν την αυτονόμηση και τον απομονωτισμό στη μελέτη του εθνικιστικού φαινομένου, κόβοντας εξαρχής τις γέφυρες με τα όσα έχουν προηγηθεί, συχνά συρρικνώνοντας «εξ ορισμού» το βάθος των υπό εξέταση φαινομένων. Από την άλλη, είναι εξαιρετικά δύσκολη η «τριπλή» ταυτόχρονη πρόσβαση ανάμεσα στα «πράγματα», στην ερμηνεία των σύγχρονων και, κατόπιν, των μεταγενέστερων γι’ αυτά.¹⁰ Ή αλλιώς, ανάμεσα στα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και ιδεολογικά δεδομένα της βαλκανικής κοινωνίας στο βάθος των αιώνων και στις κατοπινές θεωρήσεις που προτάθηκαν από την εθνική ιστορική σχολή πάνω σε όσα (κοινότητα, κλήρος, εκκλησιαστικοί θεσμοί, Σχίσμα κτλ.) αποτέλεσαν τους κρίσιμους αρμούς της «εθνικής συνέχειας».

Υπάρχουν βέβαια σημαντικές συμβολές προς αυτή την κατεύθυνση, της παράλληλης οπτικής πάνω στα γεγονότα του παρελθόντος και στις μεταγενέστερες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τους.¹¹ Υπάρχουν επίσης και πολύ σοβαρές μελέτες, όσον αφορά την οικονομική και την κοινωνική ιστορία, τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, τις κοινωνικές συγκρούσεις και το νόημά τους. Εκείνο ίσως που δείχνει να υπολείπεται είναι η προοπτική της ενεργητικής, πολυφωνικής, συνομιλίας της «ιστορίας της ιστορίας» με τα πορίσματα τέτοιου είδους ερευνών. Σαν να διαφαίνεται, ενίοτε, μια δυστοκία στην εδραίωση ενός συνεχούς και συστηματικού διαλόγου, ανάμεσα στους ιστορικούς της νεοελληνικής πνευματικής υποδομής και στους μελετητές άλλων – εν δυνάμει εφραπτόμενων– «πεδίων», όπως εκείνων των βυζαντινών, των οθωμανικών, ή ακόμη και των ίδιων των νεοελληνικών

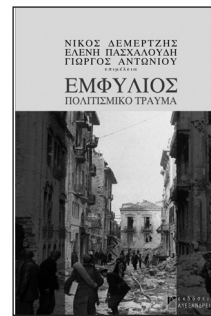
σπουδών.¹² Πρόκειται, ωστόσο, για ένα –πάντοτε «ανοιχτό»– ζήτημα, για μια επιθυμητή συνάντηση, που θα πρέπει τελικά να θεωρείται απολύτως απαραίτητη για τη βαθύτερη κατανόηση των σύνθετων διεργασιών παραγωγής ιστορικής αφήγησης και ελέγχου του παρελθόντος χρόνου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Α. Λιάκος, «Το ζήτημα της “συνέχειας” στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης / Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας* (Αθήνα 29.10-3.11.2002), 2 τόμοι, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, τόμ. 1, σ. 53-64. Για την τομή που συντελείται από τη δεκαετία του 1970 στις ιστορικές έρευνες, βλ. επίσης Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», στο *ίδιο*, σ. 37-50.
- 2 Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 2004 [α΄ έκδ. 1982], σ. 382-383.
- 3 Για τον κλασικό ιστορισμό ως ιστοριογραφικό μοντέλο στη Γερμανία και στη Γαλλία, βλ. συνοπτικά G. G. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μετάφραση Π. Μάταλας, Αθήνα 2006, σ. 39-49. Για τη στενή σχέση ανάμεσα στη νεωτερική εθνική συνείδηση και τον ιστορισμό, βλ. Α. Λιάκος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Αθήνα 2012 [α΄ έκδ. 2011], σ. 237-250.
- 4 Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982, σ. 22-24.
- 5 Ι. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, Collection Histoire des Idées – 5, ΕΙΕ, Αθήνα 2005.
- 6 Για παράδειγμα, αξίζει να αναφερθεί εδώ η εκδοτική περιπέτεια και η συγκριτική ανάγνωση των τριών εκδοχών του «Προκαταρκτικού Λόγου» στο *Voyage pittoresque de la Grèce* του Σουαζέλ Γκουφιέ, όταν ο κόμης, αρκετά προνοητικά, αποφάσισε να λειάνει τις κρίσεις για την οθωμανική κυριαρχία και να απαλείψει τους ρωσόφιλους στοχασμούς του περί ελληνικής ανεξαρτησίας, προκειμένου να μη γίνει, ως γάλλος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, υπερβολικά δυσάρεστος στην τουρκική εξουσία: Ι. Koubourlis, «Autour d'un mystère de l'histoire du livre: les trois versions du premier volume du *Voyage pittoresque* de Choiseul-Gouffier», *The Historical Review/La Revue Historique*, V (2008), σ. 67-94.
- 7 Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα 2004, σ. 65-66.
- 8 Πρβλ. και Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 270-276.
- 9 Το παράθεμα στο Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 466. Πρβλ. και όσα σημειώνει ο Κουμπουρλής στις *Ιστοριογραφικές οφειλές*, ό.π., σ. 555.
- 10 Για τις σκέψεις αυτές, αφιετηρία στάθηκαν τα σχόλια του Φ. Ηλιού στο *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, επιμ. Α. Ματθαίου / Σ. Μπουρνάζος / Π. Πολέμη, Αθήνα 2007, σ. 540-541.
- 11 Π.χ., βλ. τη μελέτη του Νίκου Ροτζώκου για τη θέση των Ορλωφικών στην ελληνική ιστοριογραφία, όπου η έμφαση μοιράζεται ανάμεσα στην κριτική προσέγγιση του ιδεολογήματος της «εθναφύπνισης», που επεξεργάστηκε η εθνική ιστοριογραφία, και στην ταυτόχρονη ανάδειξη των αρχαϊκών αλλά και νεωτερικών πολιτικών στοιχείων που ενυπήρχαν στα ίδια τα γεγονότα του 1770, όπως μπορεί να τα ανασυστήσει η σύγχρονη έρευνα: *Εθναφύ-*

πνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία, Αθήνα 2007.

- 12 Με δεδομένες βέβαια τις κατακτήσεις, τις υπερβάσεις, αλλά και τα προσκόμματα ή τα κενά που μπορούν να εντοπιστούν σε κάθε κλάδο των ιστορικών ερευνών. Είναι, για παράδειγμα, ενδιαφέρον να συλλογιστεί κανείς εδώ τη δυσκολία αυτονόμησης των οθωμανικών σπουδών από τις ανάγκες της ελληνικής εθνικής ιστορίας, τις κατακτήσεις που σημειώθηκαν, καθώς και τις εκκρεμότητες στην ανάπτυξη του κλάδου προς την κατεύθυνση της συνάντησής του με τη νεοελληνική ιστοριογραφία. Βλ. σχετικά Ε. Μπαλά, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο Κιτρομηλίδης / Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. 1833-2002*, ό.π., σ. 259-271.

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Για το βιβλίο: Ν. Δεμερτζής / Ε. Πασχαλούδη / Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, 352 σ.

Η έννοια του *πολιτισμικού τραύματος* είναι πρόσφατη. Ο Ν. Δεμερτζής («Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», σ. 19) αναφέρει πως η ανάπτυξη αυτής της έννοιας εντάσσεται (από τη δεκαετία του 1990) στην πρόσφατη ανακάλυψη της σημασίας των συγκινήσεων, των συναισθημάτων και των παθών από την κοινωνιολογία. Αυτό δεν εκπλήσσει, αν σκεφθεί κανείς ότι παραδοσιακά η θετικιστική κοινωνική επιστήμη χαρακτηρίζεται από έναν λογοκεντρισμό. Όλα εκείνα τα φαινόμενα που δεν απορροφούνται από έναν εργαλειακό, ωφελιμιστικό, λειτουργικό, συμπεριφοριστικό και φορμαλιστικό-εμπειριστικό Λόγο θεωρούνται «παράλογα».

Αυτό που εκπλήσσει, όμως, είναι ότι ο J. Alexander στον οποίο αναφέρεται ο Δεμερτζής, τονίζει ιδιαίτερα ότι πρέπει ν' αναγνωριστεί η αυτονομία της κουλτούρας και της θρησκείας ως θεμελιακός παράγοντας για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων (σ. 25). Δηλ. οι κοινωνικο/οικονομικές δομές δεν έχουν προτεραιότητα έναντι των πολιτισμικών (αξιακών) δομών. Εκ-

Ο Θάνος Λίποβατς είναι ομότιμος καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.